

Бондарчук П.

**СПРИЙНЯТТЯ ДОГМАТИЧНО-КАНОНІЧНИХ НОРМ
ВІРУЮЧИМИ В УРСР
(середина 1940-х – середина 1980-х років)**

Починаючи з початку 1990-х років увагу українських істориків почали привертати проблеми, які знаходяться на стику різних гуманітарних та суспільних наук. Однією з них є проблема релігійної свідомості віруючих. Вона стосується багатьох дисциплін, однак у висвітленні її в історичному ракурсі є насамперед історичною проблемою. В цьому дослідженні здійснена спроба розглянути особливості сприйняття догматично-канонічних норм та ідей віруючими в Україні в період 1940-х – 80-х років. Автор в даній статті залишив поза увагою питання сприйняття віруючими ідеї Бога, яка, зважаючи на свою значущість, потребує достатньо широкого висвітлення, що неможливо було здійснити в обмежених рамках цієї праці.

Проблема сприйняття віруючими України догматично-канонічних норм не була предметом спеціального історичного дослідження. Це стосується всіх історичних періодів. Щодо 1940-х – 80-х років, то підняті автором цієї статті питання досліджували філософи-релігієзнавці. Найбільш ґрунтовними дослідженнями, в яких висвітлювалася проблема інтерпретації догматично-канонічних норм віруючими, були: "Современный верующий: Социально-психологический очерк" Є.Дулумана, Б.Лобовика, В.Танчера¹; "Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование)" В.Павлюка², "Социальный прогресс, религия, атеизм" О.Онищенко³; "Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления" В.Москальца⁴; колективні монографії "Утвердження науково-матеріалістичного світогляду"⁵; "Современная религиозность: Состояние, тенденции, пути преодоления"⁶ та ін. Дані дослідження базувалися в основному на матеріалі отриманому в результаті опитувань віруючих в Україні.

З числа видань, які були присвячені питанням релігійної свідомості віруючих в СРСР та базувалися на матеріалі опитувань, здійснених в основному в РРФСР, і використовувалися автором даного дослідження, варто відзначити насамперед: "Особенности современного религиозного сознания" М.Андріанова, Р.Лопаткіна та В.Павлюка⁷ (включала також матеріали, отримані в ході опитувань в УРСР), "Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ)" О.Дем'янова⁸ та ін.

Існує ряд праць, присвячених окремим релігійним напрямом чи конфесіям, в яких піднімалася досліджувана проблема. Це, зокрема: "Религиозное сек-

танство и современность" О.Клібанова⁹, "Современное русское православие" М.Гордієнка¹⁰, "Эволюция современного иеговизма" і "Кризис иеговизма" П.Яроцького¹¹, колективна монографія "Єговізм і єговісти"¹², "Эволюция современного пятидесятничества" В.Мельник¹³ та ін.

Сприйняття церковних догматів пов'язано з різними факторами та сторонами суспільного життя: культурними, освітніми, станом моральності, соціально-економічними умовами і т.д. Якщо взяти до уваги, наприклад, ідею безсмертя, то для віруючого не є індиферентним якого роду безсмертя обіцяє релігія, яку він сповідує. Віруючий не лише приймав те, що говорив священник чи було написано в релігійній літературі, але ця ідея була предметом його власних почуттів та роздумів. Тому слова американського дослідника К. Ламонта: "...Щоб ідея безсмертя викликала у людей повну довіру, щоб вони могли діяти на її основі, вона повинна володіти трьома атрибутами – емоційною дійсністю, образною реальністю і інтелектуальною прийнятністю"¹⁴ є достатньо обґрунтованими. Під емоційною дійсністю К. Ламонт розумів здатність викликати глибоку емоційну реакцію, незалежно який стимул цьому послужив – радість, страх чи моральне схвалення. Емоційна дійсність, вважав дослідник, залежить від образної реальності, оскільки для більшості людей те, що вони нездатні уявити, не має емоційної сили. Інтелектуальна прийнятність означала певну узгодженість, в залежності від індивідуума, з тими ідеями, які він вважав істинними.

Здійснені радянськими науковцями дослідження, показали наявність великого розриву між вірою в Бога та вірою в різні релігійні догмати. В 1940 – 80-і роки зберігалася тенденція до зменшення числа віруючих у безсмертя душі, існування загробного життя та інші догмати. Слід відзначити, що і за наявності стовідсоткових відповідей щодо віри в Бога не спостерігалася такої "стовідсоткової" релігійної переконаності. Багато віруючих у своїй свідомості зазнавали різних сумнівів. Слова "всі вірять, і ми віримо" відображали відсутність глибокої та особистої релігійної віри. Віра в Бога не підкріплена вірою в інші догмати теж втрачала своє колишнє значення. Вона переставала суттєво впливати на духовний світ і практичну діяльність віруючих¹⁵. На рівні буденної релігійної свідомості віруючих слабшала віра в жорстку регуляцію Богом людських дій і вчинків¹⁶.

Впродовж досліджуваного періоду в радянському суспільстві посилювалася тенденція зростання невіри в отримання від Бога реальної допомоги. Згідно О. Дем'янова лише близько 38,4% опитаних вірили в отримання такої допомоги, 18,1% – сумнівалися, 21,7% – робили це на всяк випадок, а 21,8% – було важко відповісти¹⁷. Таким чином ми бачимо, що звернення до Бога ставало більше набирати характер звички. Довіра до його сили, могутності, здатності задовольнити потреби людини зникла з релігійної свідомості віруючих.

На запитання: "До кого перш за все ви звертаєтесь за допомогою у важку хвилину?" лише 7,4% віруючих відповіли: "Уповаю на Бога, прошу у нього допомоги і підтримки". 21% спочатку просили допомоги у Бога, а потім у людей, 40,5% зверталися до людей, але також просили у Бога, 17,5% – у родичів, сусідів, товаришів по роботі, 8,3% покладалися на власні сили, 5,3% не відповіли на дане запитання¹⁸. Дане опитування свідчить, що більшість віруючих зверталися за допомогою до інших людей, хоч і просили допомоги в Бога про всяк випадок.

Згідно соціологічних опитувань (Інститут суспільних наук АН УРСР, 1970-і – початок 1980-х років) з 477 п'ятидесятників на запитання "Як Ви поєднуєте поняття "воля Бога" з необхідністю влаштовувати своє життя?" 30% віруючих відповіли: "Воля волею, а про своє життя потрібно потурбуватися самому"¹⁹.

Слід відзначити, що різні відповіді віруючих були отримані щодо бачення співвідношення свободи волі і божого визначення. Опитування здійснене у Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях дало такі результати²⁰:

Область	Людина все робить з волі божої		Людина вільна у своїх вчинках	
	Кількість відповідей	У % до всіх опитаних	Кількість відповідей	У % до всіх опитаних
Закарпатська та Івано-Франківська	255	56,6	77	17,1
Чернівецька	356	71,7	67	13,6

Як ми бачимо з таблиці більшість віруючих вірила у боже визначення. Число тих, хто вірив, що вчинки людей детерміновані власною волею було в кілька разів менше. Проте і вони вказували на неоднорідність уявлень щодо бачення впливу на людину в буденній релігійній свідомості. Відповідно часто полярними були і відповіді віруючих: "Бог людині дав розум і свободу. Людина робить, що хоче" (К-ар М.М., п'ятидесятник, с. Кострина Закарпатської обл.), "Все відбувається згідно з божим планом, навіть духовні суперечності між людьми, наприклад, існування віруючих і атеїстів" (М-ий М.М., с. Тур'я Бистра), "Якщо комуністи не вірять у Бога, то так захотів Бог. Якщо лікар не вилікував хворого, то, значить, у цієї людини така доля, дана Богом" (Р-га Д.П., с. Тур'я Бистра)²¹.

Дослідник Б.Гальперін зазначав, що як серед прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів (РЦЄХБ), так і Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) спостерігалось перенесення наголосу з традиційного протестантського наголосу про виправдання вірою на спасіння по вірі і справах (що притаманно для католиків – прим. Б.П.М.). Проте уявлення добрих справ у послідовників цих течій було різним. ВР ЄХБ висувала віру як необхідну умову спасіння, яка поєднувалася з самовіддачею Богу і виконанням норм "християнського" життя. РЦ ЄХБ, яка пішла далі традиційних протестантських поглядів, вважала, що смирення перед Богом вимагало активного протистояння "безбожному світу", фактично закликаючи покладатися не стільки на Бога, скільки на власні зусилля²². Таким чином, можна говорити про те, що радянська дійсність, яка була "ворожа" до віруючих, також обумовлювала навіть певний відхід у сприйнятті найбільш важливих для релігійних конфесій догматів.

Постійно зменшувалося в 1940 – 80-і роки число віруючих, що притримувались біблійського бачення світу. З біблійською картиною світу були згідні лише 46% опитаних віруючих (1960-і роки)²³. У другій половині 1940-х – 1950-і роки частка віруючих була більшою. Основна маса віруючих інтерпретувала картину світу, поєднуючи релігійні та стихійно-матеріалістичні елементи, визнаючи наявність надприродних сил та одночасно існування закономірностей розвитку суспільства і природи, які не потребували божественного втручання. Віруючі все більше поклалися на власні сили при вирішенні проблем, що стояли перед ними.

Упродовж досліджуваного періоду серед віруючих спостерігалися певні зміни і в розумінні біблійського догмату про створення світу Богом. Опитування здійснене в Івано-Франківській області дало такі результати²⁴:

Зміст відповідей	Віруючі	Особи, які вагалися
Розумію буквально так, як сказано в Біблії	44,6	10
Розумію символічно, шість днів – це шість епох творіння	2,7	1,6
Це міф про створення світу, в якому не варто шукати хронологічної послідовності	1,1	6,5
Не цікавлюсь цим питанням	18,8	36,8
Не знаю	32,5	44,5
Інші думки	0,3	0,7

Таким чином, біблейське твердження про створення світу приймали на віру менше половини опитаних віруючих. Ще близько третини не знали, що відповісти. З числа осіб, що вагалися, останні становили майже половину.

Серед протестантів тенденція модернізувати догмати виявилася більшою, ніж серед православних. Біблейські уявлення часто перепліталися з науковими та псевдонауковими уявленнями. 28,6% віруючих вважали, що світ існує вічно, 15,5% зазначили, що природа існує і розвивається за власними законами без втручання надприродної сили, 12,2% заявляли, що людина виникла внаслідок еволюції матерії, 27,7% вважали, що доля людини залежить, головним чином, від соціальних умов, її здібностей, волі, знань, а не від Бога. Серед тих, що вагалися подібні відповіді дали 72,4%, 70%, 63%, 81,2%²⁵.

З 590 опитаних в РРФСР старообрядців (1968–1972 рр.) (опитування віруючих, що належали до цієї конфесії в УРСР були рідкісним явищем – Б.П.М.) 50,1% були впевнені в створенні землі Богом, 40% заявили, що не задумувалися над цим питанням і не можуть конкретно відповісти, а 9,9% поділяли науково-матеріалістичне трактування. Подібні цифри стосувалися і створення людини. Лише 50,6% старообрядців розділяли біблейську трактовку, 10% дотримувались еволюційної точки зору²⁶.

У досліджуваній період втрачав силу серед віруючих страх перед карою за гріхи. Раніше він значною мірою сприяв тому, що віруючі намагалися їх відмолити чи виправити якимись діями, зокрема, внесками в Церкву. В 1940-і – 80-і роки ці внески переставали бути загальноприйнятими не лише в містах, але й у сільській місцевості. І хоча більшість віруючих продовжували вірити в існування пекла і раю, однак ці ідеї втрачали свій вплив на їх поведінку, багато віруючих не надавали їм серйозного значення. В монографії "Особливості сучасної релігійної свідомості" зазначається: "Тут, ми явно маємо справу із зміною і розкладанням релігійного уявлення про загробне життя..."²⁷.

Якщо розглядати конкретні вияви послаблення цього впливу, то можна взяти до уваги такі обряди як хрещення та вінчання. Згідно православного віровчення душам нехрещених людей і тих, що не вінчались, а жили разом загрожувало пекло. Однак ці загрози не мали сильного впливу і в більшості обряди здійснювалися без "усвідомлення догматичного значення і не із страху покарання, а просто за традицією, на прохання батьків чи через небажання виділятися серед односельців і сусідів"²⁸.

Одне з основних місць в християнській доктрині належить ідеї спасіння. 80% з 469 опитаних п'ятидесятників (соціологічні дослідження Академії суспільних наук АН УРСР, проведені в останній третині досліджуваного періоду) на запитання "Яка доля чекає прихильників інших віровчень?" відповіли, що Бог врятує лише їх, інші загинуть²⁹. 21% опитаних уявляли

кінець світу як всесвітнє стихійне лихо, 29% – як суд Господній, 24% – як світову війну³⁰. Близько 60% не мали чітких уявлень і вважали це божою тасмницею³¹. Наведене відсоткове співвідношення свідчить, що віруючий одразу міг дати кілька відповідей.

Упродовж 1940-х – 80-х років спостерігалось розкладання уявлень віруючих про безсмертя душі і потойбічний світ. Відповідно загробний світ сприймався різними людьми по-різному. Люди старшого покоління, які зазнали більшого впливу Церкви, мали уявлення про душу та загробний світ близькі до церковного віровчення. У віруючих молодшого покоління, які рідше відвідували храми, уявлення цього комплексу були більш індивідуалізовані. Сюди варто додати слова відомого прислів'я: "Людина шукає на небі те, чого їй не вистачає на землі". А в залежності від різних побутових умов, здоров'я чи соціальної диференціації різні віруючі мріяли про різні речі. Багато віруючих, зберігаючи віру в надприродне, відкидали віру в безсмертя душі, інші сподівалися на особисте загробне життя. Так, віруючий М. К-й із Млинівського району Ровенської області заявляв: "Надіюсь, що любов до бога, слідування його заповідям забезпечать мені благополуччя в земному (їжі, одежі) житті. Про загробне життя не мрію". Віруюча Н. П-к із с. Ужинець того ж району в загробне життя не вірила, а віру в Бога пов'язувала з досягненням благополуччя і здоров'ям всіх членів сім'ї³².

Згідно дослідження, проведеного в 1960-х роках в Івано-Франківській області, лише для 7% віруючих сенс життя був у підготовці до загробного життя. Зверталися до Бога з молитвами про прощення гріхів 13% опитаних, а 36,1% через молитви намагалися випрохати для себе та своїх ближніх допомогу в житейських справах³³. Таким чином, віра в загробне життя в релігійній свідомості більшості віруючих витіснялася на периферію.

В умовах "соціалістичної" дійсності змінювались і погляди на ідею безсмертя. Опитування на Івано-Франківщині показали наступне³⁴:

Запитання	Відповіді у %				
	Так	Ні	Сумні- ваюсь	Не цікавлюсь цим	Інше
Віруючі					
Чи вірите в існування потойбічного життя (рай, пекло)	46,6	9,9	27,4	16,1	–
Чи вірите в продовження життя після смерті?	36,7	16,1	32,8	14,4	–

Особи, які коливались між вірою і атеїзмом					
Чи вірите в існування потойбічного життя (рай, пекло)	7,2	31,3	41,4	20,0	–
Чи вірите в продовження життя після смерті?	5,4	39,3	39,1	16,1	–

Як показує таблиця у масовій релігійній свідомості ідея безсмертя сприймалася неоднорідно. Для віруючих було притаманне розмивання віри в загробне життя і безсмертя душі. Існувало значне число тих, хто сумнівався в правомірності цих уявлень або цікавився ними. Особливо таких багато спостерігається в групі хитких.

Більш живуча ніж у православних віра в безсмертя душі і загробне життя спостерігалася серед членів течії ЄХБ та інших протестантських течій³⁵. Подібна ситуація пояснювалася дуже просто: число активних віруючих серед членів невеликих протестантських груп у відсотковому відношенні було значно більшим, ніж серед православних.

У воскресіння з мертвих на початок 1970-х років вірило лише понад 50% прибічників іудаїзму. Проте 77,41% іудеїв визнавали біблійні оповіді історичним минулим єврейського народу і вірили в їх особливу долю та "боговибраність"³⁶.

Для окремих віруючих, наприклад, віра в загробне життя була неприйнятною тому, що вона йшла у розріз з даними матеріалістичної науки, якій вони звикли довіряти більше, ніж Церкві.

Слід відзначити, що відмова від віри у безсмертя душі, загробне життя та відплату не означала, що людина переставала бути віруючою. Однак її релігійність була послабленою. Ідеєю безсмертя значно пережила ідея Бога, оскільки вона була більш абстрактна і могла переплітатись у свідомості віруючого з більшою кількістю ідей та уявлень. З ідеєю загробного життя та безсмертя душі Бог був в основному пов'язаний як суддя та спаситель. Однак він ще мав функції творця, промислителя та інші³⁷. Ідея Бога була менш вразливою для критики, ніж більшість релігійних ідей.

Знавали змін також уявлення про рай і пекло. Якщо раніше пекельні муки абсолютною більшістю віруючих розглядалися як фізичні муки (геєнна вогнена; котел із смолою і чорти, що розпалюють багаття і т.п.), то в досліджуваний період все частіше можна було почути від віруючих слова, що вони не знають, що являють собою рай і пекло, оскільки звідти ніхто не повертався.

Різнились у віруючих і погляди на рай. Хоча багато віруючих уявляли його у вигляді місця, де праведники нічого не роблять і насолоджуються всіма благами. Так, п'ятидесятниця Г. с. Тур'я Бистра Закарпатської області відповіла: "У царстві суети не буде. Працювати люди там не будуть"³⁸. Ряд віруючих вважали, що рай відрізняється від комунізму відсутністю праці. Так, п'ятидесятник В. із с. Ставне Закарпатської області сказав: "При комунізмі треба буде працювати, а на тому світі не потрібно, бо богом все буде уготоване"³⁹. Багато віруючих уявляли рай як протилежність важкому земному життю.

Дослідження релігійної свідомості показало, що релігійні уявлення про загробне життя зазнавали змін не лише у віруючих, що належали до РПЦ, а й у представників інших конфесій. Розглянемо це на прикладі "божого царства" свідків Єгови. Для віруючих, які мали значні фінансово-матеріальні проблеми, "боже царство" було, насамперед, царством матеріальних благ; ті, хто часто хворіли, наголошували на тому, що в "божому царстві" не буде хвороб і люди будуть вічно жити; віруючі, які не могли створити сім'ю або мали погані сімейні стосунки, уявляли "царство боже" як таке, що втілить їхній ідеал у цій сфері⁴⁰. Таким чином, серед свідків Єгови існувала значна розбіжність в уявленнях та поглядах щодо основних догматів єговізму. Конкретніше розглянемо це на прикладі поглядів на три основних єговістських догмати.⁴¹

	Догмат про вічне царство	Догмат про армагеддон	Догмат про Бога Єгову
Віруючі, уявлення яких в основному збігалися із змістом єговістської ідеології (у %)	43,4	76,8	56
Віруючі, уявлення яких не збігалися із змістом єговістської ідеології (у %)	56,6	23,2	44

Як бачимо з даних поміщених в таблиці, єговістський догмат про вічне царство у релігійній свідомості віруючих більше мав тенденцію до змін, ніж інші догмати. Різноманітність бачень серед віруючих зовсім не означала, що між ними немає єдності. Вона доводила лише розбіжність конкретних уявлень. Єдність же полягала в тому, що вони всі визнавали Бога Єгову, хоча мали про нього різні уявлення. Їхнє життя було спрямоване на діяльність, яка була "правильною" з точки зору єговістської доктрини.

Подібна ситуація мала місце серед істинно-православних християн (ІПХ). Більшість віруючих ІПХ вірили в загробне життя, рай і пекло, безсмертя

душі. Без віри в загробне життя існування для багатьох віруючих втрачало будь-який сенс. Адже їх різного роду обмеження, ізоляція від суспільства були викликані саме прагненням досягнути царства небесного. Проте їх уявлення про загробне життя не були однакові. Для одних рай був вічним блаженством, а пекло вічною мукою, інші уявляли рай у вигляді "нового граду Єрусалиму", зробленого із золота, дорогоцінного каменя і чистого скла, а пекло уявляли у вигляді вогненного озера із смолою, що горить, та ін. Люди незнайомі з Біблією уявляли рай і пекло в дусі народних сказань – в пеклі грішники будуть кипіти в казанах і сидіти на гарячому вугіллі, возити на собі чортів і т.д. Не було єдності думки щодо знаходження раю і пекла: одні вважали, що рай на небі, інші, навпаки, – що він буде на оновленій землі, а пекло уявляли під землею, частина віруючих не мала уявлень⁴². Подібні погляди залежали як від впливу ідей, які поширювалися в окремій релігійній групі, так і від індивідуальних уявлень.

Відхилення від богословських трактовок щодо загробного життя спостерігалось в старообрядців. Дослідник старообрядництва Ю. Гагарін відзначає: "Мати віру в загробне життя і мати уявлення про неї – не одне і те ж. В буденній свідомості уявлення про загробне життя, як і інші догмати, отримує індивідуальну інтерпретацію, відмінну від богословської. Не випадково багато старообрядців висловлювали судження в дусі особистих понять про погане і добре"⁴³. Тому окремі з них уявляли пекло у вигляді неба, де холодно, димно і багато комарів і т.п. (мешканці північних регіонів СРСР – прим. Б.П.М.). Були й такі віруючі, що визнавали загробне життя, однак уявлень про нього не мали⁴⁴. Зникнення в багатьох віруючих віри в такі релігійні догмати як загробне життя супроводжувалося часто і зникненням страху перед карою Божою.

Одним з важливих християнських догматів є догмат про спокутування "першорідного гріха". Від віри в цей догмат значною мірою залежить збереження чи згасання віри в ідею безсмертя душі. Опитування здійснені на Івано-Франківщині показали, що в догмат спокутування вірять 72,1% віруючих, сумніваються – 13%, не задумуються над цим – 12,6%, не вірять – 1,9%, висловили інші думки – 0,4%⁴⁵. Таким чином, близько 27,5% виявили байдужість або не вірили в те, що Христос страждав і помер за людей, щоб врятувати їх, що є принциповим для християнського віровчення. Лише 14,2% висловили надію на відпущення гріхів і 13,1% сподівалися на вічне життя⁴⁶.

В ряді релігійних течій чоловіки значно краще розбиралися в релігійному віровченні, ніж жінки. Так, на питання "Коли буде кінець світу?" (дослідження КДУ), поставлене адвентистам сьомого дня, відповіли "не знаю" 18%

чоловіків і 34% – жінок, "скоро" – 29% чоловіків і 32% – жінок, "Скоро" з прикладами і доказами – 53% чоловіків і 34% – жінок⁴⁷.

На рівні буденної релігійної свідомості віруючих впродовж 1940-х – 80-х років розкладення зазнавали й есхатологічні та христологічні ідеї, які особливо були поширені серед свідків Єгови, адвентистів, істинно-православних. Так, згідно соціологічних досліджень, які проводилися в другій половині 1970-х років, більшість свідків Єгови щодо поглядів на армагеддон висловлювалися не в дусі бруклінської ортодоксії. Вони не приймали варіант "всесвітньої війни армагеддон" як "конфронтацію політичних народів з Єговою", "кульмінаційну точку в міжнародній напрузі через спірне питання про світове панування" тощо. З 3067 опитаних свідків Єгови лише 208 відповіли згідно єговістського віровчення⁴⁸. Це говорить, що навіть серед віруючих, що належали до невеликих релігійних течій (для яких притаманний високий ступінь релігійності) буденна релігійна свідомість досить суттєво відходила від основних постулатів віровчення. Часто відхід від віровчення був зумовлений критичним налаштуванням щодо окремих ідей.

Дана теза підтверджується й іншими питаннями, що були поставлені свідкам Єгови. Так, на питання "Що ви думаете з приводу того, що ідеологами свідків Єгови неодноразово отримувались конкретні дані армагеддона?" було отримано такі відповіді: "Вони помилялися" – 6,2%, "Не мали божественного прозріння" – 5,5%, "Робили це для підтримання згасаючої віри" – 6,1%, "Мені невідомо, щоб коли-небудь назначались точні дати армагеддона" – 37,8%, "Армагеддон буде, якщо не в 1975 р., то в 1976 р." – 1,8%, "Нинішнє покоління буде свідком армагеддона" – 8,6%, "Невідомо коли він буде" – 44,2%, "Його ніколи не буде" – 6,8%, не відповіли – 7,4%⁴⁹. Слід відзначити, що близько 25% дали кілька відповідей. Багато з опитаних осіб вважали, що "армагеддона не буде", а заяви бруклінського центру розглядали як такі, що робляться для підтримання віри⁵⁰.

Єговіст П. із Новоселицького району Чернівецької області вважав, що битва армагеддон, яку він трактував як боротьбу добра і зла, розпочалася Жовтневою революцією. При цьому він визначав окремі ідеали та цілі радянського суспільства як окремі етапи армагеддона. Він вважав, що завершення цієї битви наступить, коли у всьому світі зникне зло і несправедливість⁵¹.

Детальніше як свідки Єгови уявляли армагеддон демонструє наведена таблиця⁵²:

Зміст відповідей віруючих	Кількість відповідей у %
Суд Божий, суд страшний	35,0
Війна, в тому числі світова	5,4
Стихійні і природні лиха	5,0
Загибель світу	5,0
Своя власна смерть	1,2
Таємниця Бога	21,3
Не знають, неконкретна відповідь	27,1

Дана таблиця показує, що близько третини віруючих уявляли армагеддон як страшний суд Божий. Близько п'ятої частини віруючих вважали його таємницею Божою. Число тих, хто не знали та не дали конкретної відповіді, теж було значним – становило близько 27%.

Соціологічні опитування проведені в 1970 р. в Івано-Франківській області показали, що 76,3% опитаних свідків Єгови вважали, що армагеддон – це "війна між богом Єговою і сатаною"⁵³. Окремі відповіді були близькі до таких: "Війна між сатаною і богом. Кожен з них має своїх ангелів. Війною буде охоплено весь світ. Переможе той, хто створив Всесвіт і дав життя людині" (К-к В.Ф., 1932 р. народження, с.Старі Кути Косівського р-ну). "Це велика боротьба між богом і сатаною. Все зле і несправедливе повинно бути знищене на землі" (І-н О.Ф., 1921 р. народження, с.Дуба Рожнятівського р-ну)⁵⁴.

Частина свідків Єгови (6,9%) вважала, що армагеддон – це війна між віруючими та невіруючими. На запитання, чи уявляють віруючі люди таку війну, можна було почути подібні слова: "Це буде величезна битва, якої ще ніколи не було. Будуть знищені всі безбожні люди, так як було в потопі" (Т-к Є.В., 1920 р. народження, освіта початкова, с.Лолин Долинського р-ну)⁵⁵.

3,9% опитаних віруючих уявляли армагеддон як війну між державами, народами. "Це війна бога, знищення всього народу. Люди будуть нищити один одного. Велика битва народів за справедливість" (К-к М.С., 1925 р. народження, с.Росільна Богородчанського р-ну)⁵⁶.

5,4% свідків Єгови бачили "кінець світу" у вигляді "війни, світової війни"⁵⁷. 12,5% опитаних не дали ніякої відповіді на запитання, що вони думають про армагеддон⁵⁸.

Третина опитаних віруючих уявляли "кінець світу" як "суд божий, страшний", 5% – як стихійні і природні лиха; 5% – як загибель світу; 21% вважали, що це – таємниця божа. Неконкретну відповідь дали 7,1%, не знали, що відповісти – 16,7% і не відповіли нічого – 2,4%⁵⁹.

Головне місце ідеї хіліазму, есхатології й антихристології займали в релігійній свідомості ППХ. О. Дем'янов класифікує віруючих ППХ у відпо-

відності з їхніми есхатологічними уявленнями на дві частини. До першої (близько 70% віруючих) він відносить тих, що тлумачили Священне писання буквально⁶⁰. До другої частини (30%) відносяться ті, яких умовно можна було назвати духовниками. Вони тлумачили Священне писання алегорично, пристосовуючи апокаліптичні пророцтва до сучасного життя. Сюди О.Дем'янов включає федорівців, михайлівців, миколаївців та ін.⁶¹

Істинно-православні по-різному бачили кінець світу. Одні бачили його так, як написано в Біблії, зокрема Матвія (XXIV, 30), другі уявляли всесвітню катастрофу (як правило термоядерну війну), треті називали певні природні причини (радіація, зменшення кисню, розповсюдження хімічних речовин, зіткнення планет), четверті ("духовники") вважали, що кінець світу й оновлення землі вже відбувається в невидимій формі, п'яті – давали непевні відповіді⁶². Пік поширення есхатологічних ідей у досліджуваний період в істинно-православних християн припадав на другу половину 1940-х – початок 50-х років.

Істинно-православні християни мали й різні антихристологічні уявлення. На це впливало, яка релігійна література була в них у наявності, як проповідники тлумачили біблейські пророцтва і як вони самі розуміли їх. В одкровенні Іоанна антихрист виступав у вигляді звіра з сімома головами і десятьма рогами (Апокаліпсис, XIII, 1). Пророк Даниїл описував чотирьох страшних звірів, один з яких, найлютіший, воював з вибраними Богом людьми (Даниїла, VII, 17–28). Окремі істинно-православні християни могли трактувати десять рогів як десять держав, що підкорились антихристу, а сім голів – це сім царів, останній з яких є антихрист. Інші вважали, що чотири звірі, яких бачив Даниїл, – це Англія, Німеччина, Франція, Росія і т.д. Ще інші вважали, хто антихристом є всякий, що не сповідує Ісуса Христа. Навіть інформація про снігову людину чи загадкове озеро в центральній Африці витлумачувалася в потрібному ракурсі – снігова людина вважалась антихристом, а озеро – лігвом антихриста тощо⁶³.

Свідомість прибічників ІІЦ яскраво характеризує художні твори, створені ним. У вірші написаному ще в 1931 р. зазначалося:

"Дьявола антихрестова рвань,
Ныне явно ведет с Церковью брань,
Мы же содействующие Христу
Дадим решительный отпор врагу.
Враг не дремлет
Пусть всяк сему внемлет,
Но и гибель врага
Не дальше, чем день, близка"⁶⁴.

Даний вірш, хоча був написаний раніше досліджуваного періоду, дуже чітко відображає світовідчуття прибічників ІПЦ та ІПХ в другій половині 1940-х – початку 1950-х років.

Значну увагу антихристологічним ідеям приділяли й старообрядці. Згідно християнського віровчення незадовго до другого пришествя Христа і в кінці світу появиться антихрист. Хоча старообрядці вважали, що він уже запанував, проте одні старообрядницькі течії уявляли його як конкретну особистість, яка сприйняла "диявольську" дію, згідно уявлень інших він перебував у формі єретичних вчень. Останню думку поділяли поморці і федосіївці.

Свідомість рядових старообрядців значною мірою була наповнена антихристологічними ідеями, які не відповідали їхньому віровченню. Багато з них мали невиразні уявлення про антихриста або взагалі не думали про нього. Лише близько 15% твердо дотримувались антихристологічних ідей. Серед інших віруючих можна було почути, що антихрист є папою римським, безбожною радянською владою і т.д.⁶⁵ Ряд віруючих знаходилися поза впливом антихристології.

Значного відходу на рівні буденної релігійної свідомості від релігійної ідеології зазнавали і догмати та канони притаманні лише одній конфесії. Прикладом може служити погляд на переливання крові в єговістській доктрині, де цей процес заперечувався. Проте 70% свідків Єгови у 1970-і роки згідно опитувань не заперечували цього процесу. Так, Д. (45 років, освіта неповна середня, робітниця) заявила: "Я часто хворію і дістаю ефективну допомогу від лікарів. Щодо переливання крові, то визнаю це корисним. Лікарі знають, як лікувати хворих людей"; П. (22 роки, освіта неповна середня, робітниця) зазначала: "Я здійснювала переливання крові, і це не суперечить моїм релігійним поглядам. Лікарі знають, як можна врятувати життя. Медицина – авторитетна наука"⁶⁶. Деякі свідки Єгови сприймали необхідність переливання крові із застереженням: "Я за переливання крові, якщо це врятує від смерті. Але прийму кров тільки своїх рідних. Я проти вливання мені крові чужих людей" (П. 48 років, освіта початкова, колгоспниця)⁶⁷. Слід відзначити, що значний відсоток свідків Єгови, що заявили про підтримку переливання крові пояснювався тиском з боку влади і необхідністю йти на компроміс з нею. У роки незалежності України більшість свідків Єгови знову виступала проти переливання крові.

По-різному розуміли віруючі і обряд хрещення. Як відзначає Л. Ульянов: "За церковним віровченням головне значення обряду хрещення полягає в прилученні хрещеника до бога, в очищенні його від "першорідного гріха", що в кінцевому результаті, нібито, забезпечує "спасіння" і вхід в "царство небесне". Однак як показують дослідження, таке розуміння обряду хрещення не притаманне для багатьох сучасних віруючих. В їх свідомості переважало

не переконання в необхідності "спасіння", а впевненість у власних силах, незалежних від бога. Знаходячись у секуляризованому соціалістичному суспільстві, зазнаючи його впливу, людина переконується в тім, що з людьми, які не беруть участь у релігійних святах, не відвідують церкву, не зв'язують свою долю із залежністю від якихось неземних сил, нічого особливо не трапляється. А тому і для тих, хто бере участь в обряді хрещення, особливо для осіб молодого і середнього віку, поступово губиться його релігійний зміст і змінюється ставлення до нього"⁶⁸.

Подібне стосується і розуміння свят окремими віруючими. Так, у день відзначення усікновення голови Іоанна Предтечі в храмі с. Ласки Народицького району Житомирської області віруючим було поставлено питання, що це за православне свято і хто такий Іоан Предтеча? Вони не змогли відповісти і лише одна жінка заявила: "Хто ж його знає? Кажуть, якась жінка відрубала чоловікові голову. Мабуть, п'яні були"⁶⁹. В с. В'язівка цього ж району після відправи святому Івану Тобольському літня жінка відповіла: "Що було в церкві, й сама не знаю. А що вже гарно і красиво, то нема чого й казати"⁷⁰.

Розуміючи, що релігійна свідомість багатьох віруючих наповнена ідеями, які далекі від віровчення тих конфесій, до яких вони належали, духовенство окремих течій намагалось протидіяти цьому. Це не завжди призводило до позитивних результатів, а інколи змінювало свідомість в напрямку страху перед життям, скоєнням вчинків. Так, у творі "Про святість і освячення", який поширювався у 1960-і роки серед членів шойноутвореного об'єднання баптистів-ініціативників чітко було визначено різні гріхи (зокрема, перелічувалися 60 варіантів зв'язку віруючого із світом), що навіть віруючі, які намагались дотримуватись усіх релігійних приписів відчували себе гріховними⁷¹. Слід відзначити, що подібні перегини були притаманні не лише для "сектантських" течій. Уже в 1990-і роки в Києво-Печерській лаврі поширювалася брошура, в якій до числа гріхів віднесено носіння футболки, шортів і т.п.

Віруючі на рівні буденної релігійної свідомості часто сприймали церковні атрибути, тощо зовсім не так як духовенство. Це стосується, зокрема, ікон, які православними віруючими часто сприймалися як амулети, магічні інструменти для захисту дому чи їх тримали віддаючи данину традиції. Ікони зберігалися навіть у невіруючих людей. Згідно опитувань здійснених у 1960-і роки із 679 опитаних людей 544 відповіли, що мають у кімнатах ікони⁷². Цікаву статистику наводить Ю.Сафронов. У 145 людей із 177 в одному із населених пунктів були ікони. Причини їх наявності пояснювалися наступним чином: для особистого моління – 24 чол.; через віруючих членів сім'ї – 17; так прийнято – 77; для прикрашення квартири – 22; ніяких пояснень – 5⁷³. Таким чином, більшість віруючих аргументувала зберігання ікон як данину традиції.

Наступні приклади присвячені конкретним випадкам. Коли 15 сім'ям невіруючих активістів було запропоновано познімати ікони, реакція була дуже негативна, особливо з боку жінок. Висувалися такі аргументи: "Без ікон хата, як хлів – ввійти огидно"; "Потрібно було будинок без кутків будувати, тоді б ікони не вішали"; "Не буду забирати ікони!" – "Чому? Ви ж невіруюча!" – "Зі мною після цього сусіди розмовляти не будуть!"⁷⁴.

Для багатьох людей, особливо мешканців сіл, традиція прикрашати оселю іконами впродовж багатьох століть ввійшла глибоко в побут. І якщо для частини віруючих вони були насамперед релігійним атрибутом, то для більшості населення, у тому числі і частини віруючих, вони виступали необхідним елементом інтер'єру. Ще для частини віруючих ікони мали магічний характер, вони виступали в ролі оберегів.

Слід відзначити, що окремі релігійні уявлення, далекі від православного віровчення, насаджувались і самими представниками духовенства та релігійною літературою. Так, стаття архієпископа Саратовського та Волгоградського, опублікована у 1978 р. в "Журнале Московской патриархии", запевняла, що чудотворна ікона володимирська після вбивства князя Андрія Богословського в 1173 р. зупинила братовбивство, Федорівська ікона врятувала Кострому від татар у 1260 р., Донська – Москву від татар у 1591 р. і т.п.⁷⁵. В 1990-і роки ряд православних богословів виступили з критикою подібних чудес.

Ряд прикладів людей, що декларували себе православними, однак їхня релігійна свідомість та релігійна поведінка не відповідали православному віровченню, наводить у своїй книзі архієпископ РПЦ Михайло (Мудьюгін), що був деякий час ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. Вони стосуються Росії, однак подібні випадки були широко розповсюдженими в Україні і їх варто згадати.

Серед подібних відхилень від православного віровчення були перебільшене, гіпертрофоване шанування окремих святих, що наносило шкоду богошануванню (згідно православного віровчення – прим. авт.) і сприяло привнесенню у свідомість віруючих елементів язичницького політеїзму; звернення до деяких святих з переважним очікуванням від них допомоги при важких життєвих обставинах, хворобах, так звана чітка спеціалізація святих; пряме обожествлення святих. Були випадки, коли священики були свідками того, що віруючі називали окремих святих богами, чи коли люди замовляли молебні скажімо лише Казанській Божій Матері (тобто висловлювання означало богослужіння іконі) і Миколаю Чудотворцю, при цьому заявляючи, що Спасителеві не потрібно⁷⁶. Окремі віруючі вважали, що Свята Трійця – це Ісус Христос, Богородиця та Миколай Угодник і т.п.

Мала місце підміна іконошанування іконопоклонінням. Окремі ікони називались чудотворними і їм приділялась надзвичайно велика увага.

Архієпископ Мудьюгін вказував, що “особливе шанування таких ікон, неминуче супроводжуване порівняно низькою оцінкою інших, звичайних ікон, інколи навіть зневагою до них, знаходиться в явному протиріччі з ... каноном VII Вселенського Собору, який допускав шанування ікони лише з умовою, щоб честь, яку виявляли іконі, “сходила б на першообразне”, тобто на зображену особу”⁷⁷.

В ряді випадків, як зазначає Г. Носова, ікони зберігались в якості оберега. В сінях, у дворі над входними дверима часто можна побачити образки, ікони прибиті ще під час побудови будинків. Господарі пояснювали, що вони призначені для того, щоб до житла не підступало щось погане⁷⁸. Даний факт свідчить про зберігання під християнською оболонкою дохристиянського змісту – намагання захистити власний дім і сім’ю магічним шляхом.

В якості оберега для багатьох людей виступав натільний хрестик.

Поширеним було і поклоніння мощам святих. Запалювання свічок для багатьох людей, які називали себе православними, часто було єдиним актом богослужіння. До того ж користування ними часто носило відбиток магізму.

Значні відхилення від богослов’я на рівні буденної релігійної свідомості були притаманні і ченцям і послушникам. Так, деякі з них ходили до бабусь виганяти "порчу", вірили в різні надумані "чаклунства", і навіть влаштовувала самосуди над тими, кого підозрювали в подібному. Зокрема, подібні факти виявлені в Овруцькому жіночому монастирі, де дві черниці побили третю. Послушниця Дар’я, даючи зізнання в суді про побиття однієї з черниць звинуваченої в чародійстві, заявила: "Свідчити про ересь і чародійство я перша іду, хоч про судини біса говорити ще рано... Виявила я чародійство так. В келії Магдаліни я шила їй мирське плаття. Вона спитала, чим я хворію. Я відповіла, що порчею і розповіла, що ходила до бабки. Вона пообіцяла, що коли бог допоможе, то й вона допоможе. Я пила п’ять днів ліки. Від цього вийшло на мене велике мучення... Магдаліна сказала, що я неправильно пила. Після цього я вилікувалась і встала. Значить вона напускала силу. Я її чародійство вивчила і боюся...". "... Коли Валерія жила з монахинею Купельовою, у них з-під ліжка виліз страшний біс... Одного разу, коли Валерія ночувала у сестри Марії, тоді до Валерії прийшов чорт”⁷⁹.

Послушниця Павлова зазначала на суді: "В той час, як ми читали в келії правила, я помітила як Магдаліна взяла чорну книгу ("Учень Чародія" М.Шпанова із серії військових пригод – прим. Б.П.М.) і гортала її доти, поки ми читали правила. Потім я стала помічати її вранці і ввечері з цією книгою. Ця книга на мене сильно подіяла: я перестала ходити до церкви. Не стало молитви і здоров’я..."⁸⁰.

Окремі віруючі, особливо в повоєнні роки, дотримувались думки, що свічки є більш богоугодними, ніж електричне світло. (Слід відзначити, що

ряд віруючих часто ставились і ставляться з недовірою до нових досягнень науки і техніки. Це стосувалось не лише електричного світла, але й фото, радіо і телебачення в минулому, а нині комп'ютерної техніки). Як приклад цієї недовіри може служити нижченаведена розмова однієї з туристок з ченцем в Києво-Печерській лаврі, яка мала місце ще до її закриття радянською владою. "Обійшовши столик, я хотіла було, не затримуючись, проникнути в підземний град. Але була зупинена нудно-солодким вигуком ченця:

– Матінко, свічку купити потрібно.

– Навіщо свічка? – відповіла я. – У мене є електричний ліхтарик ...

– Ні матінко, не можна, не годиться. Богу не до вподоби це холодне світло. Занадто воно яскраве. Тільки свічка воску ... від бджоли божої може освітлювати обличчя святих. Це таїнство ...

– Батюшка, тоді мені не зовсім зрозуміло ось що. Вчора я була у Володимирському соборі на всенічній. Скільки ж там електричних вогнів – море ціле! Все виблискувало, переливалось. І нічого – бог не образився. Навпаки, все в святому храмі було подібне на свято. Так що ж – там інший бог?...

Чернець був спантеличений. Сказати йому нічого...⁸¹.

Окрім захисники консервативних поглядів зазначають, що монах хотів сказати, що електричне світло перешкоджало б молитві людей, однак даний факт заперечує вже те, що освітлення свічкою облич святих даний монах назвав таїнством. Останнє не закріплене у православному віровченні. (Керівництво РПЦ висловлювалося проти яскравого електричного освітлення в храмах, оскільки воно перешкоджало віруючим, які перебували на богослужінні молитовно зосередитися⁸²).

В окремих місцевостях зберігався ряд пересторог пов'язаних з вибором кумів. Так, "подекуди збереглося вірування, згідно з яким здоров'я і благополуччя залежатиме від того, яких і як обрати кумів"⁸³. Існували також й інші перестороги та марновірства.

Відходи у сприйнятті догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості від релігійного віровчення притаманні були для всіх вікових груп віруючих. Так, дослідник протестантизму І.Акінчіц зазначав, що релігійні погляди та уявлення молодих (це ж стосується й інших вікових груп – Б.П.М.) віруючих значно відрізняються від церковно-доктринальних. Для протестантської ідеології притаманне оформлення ідей в більш чи менш струнку систему. Релігійна свідомість віруючих характеризувалася несистематичним набором ідей. Віруючі засвоювали головним чином ті ідеї та погляди, які відповідали найбільше умовам їх життєдіяльності. Однак і вони в міру соціалізації віруючого зазнавали трансформації, причому ці зміни відбувались по-різному⁸⁴.

На сприйняття догматично-канонічних норм впливала і психічна структура особи. Видатний швейцарський психолог К. Юнг зазначав, що "будь-яке слово має дещо відмінне значення у різних людей, навіть якщо вони одного культурного рівня. Так відбувається тому, що загальне поняття, пройшовши через призму людської індивідуальності, трактується і застосовується кожним дещо по-своєму. Відмінності в трактуванні, зрозуміло, зростають, коли соціальний, політичний, релігійний чи психологічний досвід співрозмовників значно відрізняється"⁸⁵. Згідно даного твердження можна зробити висновок, що релігійне вчення пересічними віруючими трактувалось зовсім не так, як високоосвіченими церковними інтелектуалами і навіть пересічними священиками.

Даючи оцінку впливу релігії в досліджуваний період, радянський соціолог І.Яблоков писав, що вона взагалі не має чи має дуже слабкий регулюючий вплив на свідомість і поведінку багатьох віруючих людей. Він зазначав також, що вплив релігійної ідеології слабшає і багато релігійних ідей в їх традиційному вигляді віруючі перестають сприймати⁸⁶.

Слід відзначити, що послаблення релігійності відбувалося неоднаковими темпами серед представників різних конфесій. Найшвидшими темпами процес розкладення релігійних уявлень відбувався серед православних; серед протестантів, католиків і представників ряду інших релігійних течій цей процес відбувався повільніше. Розглянемо його на прикладі старообрядців. Розкладання релігійних уявлень здійснювалося серед них повільніше, ніж серед православних, які належали до РПЦ, що було історично обумовлено. Для того, щоб вести дискусії з представниками офіційної Православної Церкви, потрібні були певні знання в сфері богослов'я. З боку православ'я за царату такими представниками були як правило священнослужителі, місіонери, тоді як старообрядницькі принципи могли відстоювати і рядові віруючі. Тому інтерес до богослов'я, хоча з ухилом в богослужбову сторону, в старообрядницьких громадах був вищий, ніж у православних. Старообрядці навчали своїх дітей по старообрядницьких книгах, в частині віруючих спостерігався інтерес до вивчення богослужбової літератури. Після встановлення радянської влади, коли було заборонено викладання Закону Божого в школах і масово закривались храми, віруючі, що належали до РПЦ, були позбавлені джерел знайомства з основами віри, тоді як серед старообрядців релігійна інформація залишалась досить поширеною⁸⁷. Тут же слід зауважити, що наукові експедиції, які мали місце починаючи з 1960-х років, довели, що серед старообрядців різних регіонів СРСР, в т.ч. України, збереглося багато давньої літератури. Однак серед старообрядців спостерігався процес занепаду інтересу до неї. Багато старообрядців дарували її та продавали учасникам археографічних експедицій та любителям старовини.

З релігійної літератури переважали псалтирі, молитовники, требники, канони, церковні календарі, життя святих тощо. Багато віруючих зберігали її переважно як літературну реліквію; число тих, що читало її було значно меншим, ніж тих, що мали її⁸⁸. Число Біблій і Євангелій було невеликим. Багато старообрядців вважали, що самостійне їх вивчення може завдати шкоди.

Однією з особливостей занепаду релігійної віри серед старообрядців було те, що багато з них не могли сказати, до якого толку вони належать. А серед тих, хто знали, далеко не всі могли пояснити його відмінності⁸⁹.

В інформації, надісланій уповноваженим в справах релігій по Ворошиловградській області Д.Бабушкіним Раді в справах релігії при РМ УРСР від 26 вересня 1978 р. зазначалося: "Актив старообрядницької церкви і самі віруючі не розбираються у відмінних особливостях в течіях старообрядців"⁹⁰. Ці слова свідчать не лише про старообрядців, а й дають оцінку прибічникам РПЦ, оскільки останні знали релігійне віровчення гірше від старообрядців загалом, що стосується всієї маси віруючих.

Православні порівняно з віруючими, що належали до інших конфесій, гірше знали основні релігійні догмати і канони. Поглиблене знайомство з віровченням Церкви ніколи не було притаманним для руського православ'я. У 1940–80-і роки стан з поганим знанням парафіянами основних положень православного віровчення, нерозумінням ними змісту християнських свят продовжував зберігатися. У четвертому томі "Настольной книги священнослужителя" виданому у 1983 р. вказувалося, що більшість парафіян є люди "повністю позбавлені систематичних знань про церкву, таїнства та догматику"⁹¹. На іншій сторінці цього видання згадується про незнання основних молитов і символа віри, нерозуміння здійснюваних церковних таїнств, а найголовніше – відсутність до всього цього інтересу⁹². Дані вислови майже синонімічні зі словами священника К.Агеева, опублікованими в "Церковно–общественном вестнике" ще у 1913 р.: "Навряд чи можна знайти сповідників іншої релігії, які б так погано розуміли свою віру, як саме сини Православної Церкви... Незнання нашим народом догматики християнства – факт, який навряд чи буде заперечуватися"⁹³.

Характеристикою відвідувачів православних храмів 1970–80-х років можуть служити слова настоятеля Сімферопольського кафедрального собору Г. Северина: «Більше 20 років я служу в соборі. За цей період майже повністю змінився склад парафіян. Є серед них глибоко віруючі люди, в основному похилого віку. Більшість же з них не мають релігійних знань і ходять в церкву за звичкою, за відсутністю іншого місця спілкування. Є якась частина, яка приходить у зв'язку з особистим горем. Є й такі, які приходять лише для того, щоб поставити свічки, подати списки за упокій чи

за здоров'я»⁹⁴. Про слабкі знання церковних канонів та правил багатьма парафіянами зазначав настоятель Євпаторійського собору Л. Жила. Він також вважав, що внаслідок цього і самі священники проводять коротші та спрощені проповіді⁹⁵. А.Чертков писав: "Як колишній священник я маю всі підстави стверджувати, що 99% тих, хто хрестить дітей, не можуть пояснити, для чого потрібне хрещення, що означають ті обряди, які під час хрещення здійснюються, яка користь від того, що дитину затоплюють у купіль"⁹⁶.

Дослідники теж поділяли думку, що переважна більшість тодішніх віруючих не були знайомі з релігійною догматикою і не виявляли бажання це робити, а елементи релігійного комплексу, в тому числі релігійної моралі, у звичайних віруючих були представлені на рівні побутової свідомості⁹⁷. До того ж радянська влада доклала чимало зусиль, щоб релігійні знання стали недоступними широким масам населення. Значною проблемою в досліджуваній період було знайти Біблію, не кажучи про інші духовні видання. Функціонування різного роду релігійних шкіл для широкого загалу теж належало до сфери "табу".

З 1917 по 1956 рік, як вказує М. Мудьюгін, в СРСР не було надруковано жодного екземпляру Біблії, та й потім з дуже малих тиражів половина направлялась за кордон в зарубіжні парафії РПЦ. Не було можливостей випускати іншу церковну літературу, в тому числі богослужбові книги, знищувались книги, які залишались після закриття храмів. Як рідкісне явище можна розглядати видання в кінці 1940-х – початку 50-х років чотирьохтомника промов митрополита Миколая (Ярушевича) і трьохтомника промов Алексія (Симанського)⁹⁸. Влада таким чином намагалась переконати світ в існуванні в СРСР свободи совісті та церковної діяльності.

Голова Ради в справах релігій при РМ СРСР В. Куроедов у своїй книзі "Релігія і церква в Радянській державі" опублікований у 1981 р. зазначав, що за останні 15 років Біблія тричі видавалася масовим тиражем, неодноразово – Новий завіт та псалтир. Друкувалися також Тіпикон, Требник, Служебник та інші богослужбові книги. Був опублікований чотирьохтомник праць колишнього патріарха Московського і всія Русі Алексія і том праць тодішнього патріарха Пімена⁹⁹. Це визнання чиновника швидше свідчило проти, ніж за.

Відсутня була і церковна періодика. "Журнал Московской патриархии", єдиний друкований орган РПЦ впродовж багатьох років, почав виходити лише в 1943 році.

Оскільки Біблія була недоступна більшості віруючих (її можна було купити на "чорному ринку" за значну суму коштів), то побутуючі в народі уявлення часто замінювали знання основ православного віровчення. Не сприяли цим знанням і проведення богослужінь церковнослов'янською

мовою. Багато людей, які часто відвідували церкву і слухали “Символ віри” церковнослов’янською мовою, мало могли сказати про його основний зміст, хоча він і містив основні формули православного віровчення.

Відомий російський вчений Д. Ліхачов писав: “Книжність була доступна народним масам через богослужіння, а у всьому іншому вони були виконавцями і слухачами фольклорних творів”¹⁰⁰. З цих слів напрашується висновок, що релігійні знання широкі народні маси отримували в процесі богослужіння. Однак і цю тезу можна поставити під сумнів, оскільки як справедливо зауважують автори книги “Культура, релігія, атеїзм”: “... Цілий ряд віків книжність була недоступна народу і через богослужіння, оскільки мова богослужбових книг застаріла і її не розуміли навіть священики, більш того, багато з них були неписьменні, що стало однією з причин відомої реформи патріарха Нікона”¹⁰¹.

Церковнослов’янську мову, яка лунала в церкві, віруючі погано розуміли. Це стало причиною того, що вже в досліджуваний період серед духовенства лунали голоси щодо переведення богослужіння з “мертвої” на розмовну мову, а особливо гучними вони стали в 1990-і роки. Подібна ситуація мала місце і в католицизмі, де було реалізовано перехід богослужінь з латинської мови на національні мови.

Впродовж 1940-х – 80-х років спостерігалися зміни у співвідношенні релігійної, нерелігійної та антирелігійної інформації, яка засвоювалася віруючими. Внаслідок тенденцій до рідшого відвідування храмів об’єм релігійної інформації, що засвоювався віруючою людиною, зменшувався. Доступ до релігійних видань був обмежений, а з кожним десятиліттям більш секуляризоване суспільство, а відтак і оточення віруючої людини було незначним джерелом релігійної інформації. В той же час віруючі отримували все більше нерелігійної та антирелігійної інформації, в першу чергу через періодику, радіо, телебачення, вплив яких на свідомість населення з кожним десятиліттям ставав все далі більшим. Цьому сприяло зростання загальної письменності населення, що робило широким доступ до книг і преси, і розвиток техніки, який сприяв появі майже в кожному домі радіо і в більшості телебачення. Віра в Бога під впливом “матеріалістичної” інформації набувала різних відтінків. На зміну віри в Бога-творця і вседержителя приходять віра в щось надприродне і таємне, яка ні до чого не зобов’язує і не змінює звичайний в основному безрелігійний спосіб життя. Загалом можна говорити, що в релігійній свідомості багатьох віруючих спостерігався рух в бік еклектизму, світськості і еретичності.

Віра не підтримувана дієвими соціально-психологічними факторами зміщувалася на периферію у свідомості. Вона балансувала на межі з невірою, не маючи значного впливу на індивіда. Для неї притаманний

циклічний характер – вона активізувалася під впливом несприятливих для індивіда життєвих ситуацій, а їх зникнення призводило до безрелігійного періоду. Останні впродовж років ставали все довшими і слабшими.

Необхідно також відзначити, що успіхи радянської влади не були б такими значними, якби населення України було глибоко укріплено у вірі. Багатьом людям поверховий релігійний світогляд легко було замінити на інший, атеїстичний. Досить влучно з приводу швидкої і легкої релігійної переорієнтації неглибоко віруючих осіб висловився відомий сучасний російський богослов А. Кураєв. Він зазначає: “Їм кажуть: “Ви атеїсти” і вони згоджуються: “Так, насправді. Це попи навмисне від нас приховали, що ми від мавпи походимо”. Потім їм кажуть: “Та що ж ви забули віру ваших батьків? Ми ж православні!” – і вони знову згодні: “Як же це ми слухали байки цих комуністів і стали Іванами безрідними!” Коли ж їм скажуть: “Та що ви! Християнство – це іноземна релігія, її євреї навмисно придумали, щоб нашу споконвічну арійську, ведичну віру замінити, щоб примусити нас, слов’ян, замість Кришена – Крішни поклонятись їхньому Христу! – натовп знову слухняно обуриться: “Та скільки ж можна від нас ховати нашу рідну екстрасенсорику та магію”¹⁰².

Таким чином, аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що на рівні буденної релігійної свідомості догматично-канонічні ідеї сприймалися інакше ніж їх подавало релігійне віровчення. Притаманна була тенденція видозмінювати їх, надавати іншого забарвлення, доповнювати догматично-канонічні ідеї іншими складовими. Це було зумовлено різними факторами. Одним з них було недостатнє знання віровчення віруючими різних конфесій, особливо православних. На сприйняття догматично-канонічних ідей впливала освіта людини, вік, її соціальний статус, психічна структура. Значний вплив мало соціальне оточення, суспільний устрій і релігійна політика, яку здійснювала влада в релігійній сфері.

Духовенство намагалось протидіяти подібним тенденціям, хоча не завжди успішно. Дослідники подібні відходи від віровчення в розумінні догматично-канонічних ідей трактували як “побутове православ’я” (щодо православних віруючих) або відносили їх до рівня буденної релігійної свідомості (це стосується всіх релігійних течій).

¹ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий: Социально-психологический очерк. – М.: Политиздат, 1970. – 176 с.

² Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). – Львів: Вища школа, 1976. – 220 с.

-
- ³ Онищенко А.С. Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения). – К.: Наук. думка, 1977. – 344 с.
- ⁴ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К.: Наук. думка, 1987. – 120 с.
- ⁵ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду (соціально-психологічні фактори формування масового атеїзму трудящих) / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. М.М.Закович. – К.: Наук. думка, 1977. – 266 с.
- ⁶ Современная религиозность: Состояние, тенденции, пути преодоления / Межресп. фил. ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 256 с.
- ⁷ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – М.: Мысль, 1966. – 247 с.
- ⁸ Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления (социально-психологический анализ). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 184 с.
- ⁹ Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки). – М.: Наука, 1969. – 272 с.
- ¹⁰ Гордиенко Н.С. Современное русское православие. – Л.: Лениздат, 1987. – 304 с.
- ¹¹ Яроцкий П.Л. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К.: Наук. думка, 1979. – 303 с.; Його ж. Эволюция современного иеговизма. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 143 с.
- ¹² Єговізм і єговісти / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. М.М.Закович. – К.: Наук. думка, 1974. – 144 с.
- ¹³ Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. – Львів: Вища школа, 1985. – 160 с.
- ¹⁴ Ламонт К. Иллюзия бессмертия. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1984. – С.45.
- ¹⁵ Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления: Социально-психологический анализ. – С.148-149.
- ¹⁶ Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления / Межреспубл. филиал ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г.Киеве; Под общ. ред. А.С.Онищенко и Н.Т.Литвиненко. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С.80.
- ¹⁷ Демьянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления: Социально-психологический анализ. – С.151.
- ¹⁸ Там само. – С.151-152.
- ¹⁹ Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. – Львів: Вища школа, 1985. – С.88; Його ж. П'ятидесятництво: нові тенденції. / Т-во "Знання" УРСР. – К., 1988. – С.19.
- ²⁰ Про характер сучасних сектантських вірувань / Ін-т філософії АН УРСР; Відповід. ред. А.О.Єришев, О.С.Онищенко. – К.: Політвидав України, 1968. – С.117.
- ²¹ Там само. – С.117-118.
- ²² Гальперин Б.И. Представления о "спасении в современном баптизме" // Вопросы научного атеизма. – Вып. 39. – М., 1989. – С.92.

-
- ²³ Безкоровайна Т.О., Ситенко Л.Т. До характеристики поглядів сучасних віруючих (За матеріалами конкретно соціологічних досліджень) // Питання атеїзму. – Вип. 3. – К., 1968. – С.88; Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). – С.23.
- ²⁴ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. – С.223.
- ²⁵ Там само. – С.224.
- ²⁶ Гагарин Ю.В. Старообрядцы. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1973. – С.68-69.
- ²⁷ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – С.47.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Мельник В.І. П'ятидесятництво: нові тенденції. – С.21.
- ³⁰ Там само. – С.22.
- ³¹ Там само.
- ³² Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Назв. праця. – С.195, 196; Павлюк В.В. Назв. праця. – С.31.
- ³³ Онищенко А.С. Социальный прогресс, религия, атеизм. – С.46; Угринович Д.М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – С.287.
- ³⁴ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. – С.218.
- ³⁵ Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред.. М.Д.Коротков. – К.: Наук. думка, 1973. – С.160.
- ³⁶ Эдельман А.И. Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР // Вопросы атеизма. – Вып.13. – К., 1977. – С.103-104.
- ³⁷ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А. Павлюк В.В. Назв. праця. – С.55.
- ³⁸ Про характер сучасних сектантських вірувань. / Ін-т філософії АН УРСР. Відп. ред.: А.О.Єришев, О.С.Онищенко. – К.: Політвидав України, 1968. – С.148; Дмитренко М.П. Антигуманізм п'ятидесятницької "науки життя" / Т-во "Знання УРСР". – К., 1974. – С.45.
- ³⁹ Про характер сучасних сектантських вірувань. – С.148; Дмитренко М.П. Назв. праця. – С.45.
- ⁴⁰ Єговізм і єговісти. – С.94.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – С.79-80.
- ⁴³ Гагарин Ю.В. Назв. праця. – С.71.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. – С.219.
- ⁴⁶ Там само. – С.219-220.
- ⁴⁷ Крижанівський К.П. Досвід проведення соціологічних досліджень серед адвентистів сьомого дня // Питання атеїзму. – Вип.8. – К., 1972. – С.100.
- ⁴⁸ Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. – С.108.
- ⁴⁹ Там само. – С.109; його ж. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – С.228.
- ⁵⁰ Там само. – С.109; Там само. – С.228-229.

-
- ⁵¹ Лешан В.Е. К социально-психологическому портрету верующего сектанта // Вопросы научного атеизма. – М., 1986. – Вып.34. – С.206.
- ⁵² Пугач І.Д. "Свідки Єгови" та особливості їх атеїстичного виховання / Т-во "Знання" УРСР, 1973. – С.22.
- ⁵³ Шиш А.З. Армагеддон?: Про політичний характер єговістського догмату "війна армагеддон". – Львів: Каменярь, 1975. – С.54.
- ⁵⁴ Там само. – С.54-55.
- ⁵⁵ Там само. – С.55.
- ⁵⁶ Там само. – С.56.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С.57.
- ⁶⁰ Демьянов А. Истинно-православное христианство. – С.81-82.
- ⁶¹ Там само. – С.85.
- ⁶² Там само. – С.89-90.
- ⁶³ Там само. – С.88-89.
- ⁶⁴ "Сквозь огонь мучений и воду слёз...". Гонения на Истинно Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. – М.: Серебряные нити, 1988. – С.235.
- ⁶⁵ Гагарин Ю.В. Назв. праця. – С.72-73.
- ⁶⁶ Єговізм і єговісти. – С.129.
- ⁶⁷ Там само. – С.129.
- ⁶⁸ Ульянов Л.Н. Изменение характера религиозности // К обществу свободному от религии (Процесс секуляризации в условиях социалистического общества) / АОН при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Отв. ред. П.К.Курочкин. – М.: Мысль, 1970. – С.179.
- ⁶⁹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви, дотримання, шляхи подолання / Т-во "Знання УРСР". – К., 1988. – С.25.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность (Социологические и исторические очерки). – С.147.
- ⁷² Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого // Питання атеїзму. – Вип.4. – К., 1969. – С.96.
- ⁷³ Сафронов Ю.Н. Общественное мнение и религиозные традиции. – М.: Мысль, 1970. – С.52.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Пимен, архиепископ Саратовский и Волгоградский. Ходатаица о мире // Журнал Московской патриархии. – 1978. – № 8. – С.57.
- ⁷⁶ Михаил, архиепископ (Мудьюгин). Русская Православная Церковность: Вторая половина XX века. – М.: Библиейско-Богословский ин-т, 1995. – С.78-80.
- ⁷⁷ Там само. – С.102.

- ⁷⁸ Носова Г. Язычество в православии. Истоки православного язычества. Форма его проявления в прошлом и настоящем. Отмирание религиозных верований. – М.: Наука, 1975. – С.126.
- ⁷⁹ Грищук І. За монастирською стіною // Радянська Житомирщина. – 1958. – 28 листопада. – №234; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4927. – Арк.10.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Кустова М.Г. От тьмы к свету: Записки атеиста. – Симферополь: Крым, 1969. – С.72-73.
- ⁸² Угринович Д.М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – С.195.
- ⁸³ Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). – К.: Наук. думка, 1974. – С.129.
- ⁸⁴ Акинчиц И.И. Поросль отрезанной ветви. – М.: Молодая гвардия, 1985. – С.145.
- ⁸⁵ Юнг К. К вопросу о подсознании // Юнг К.Г. и др. Человек и его символы. Пер. с англ. – М.: Серебряные нити, 1998. – С.36.
- ⁸⁶ Яблоков И.И. Социология религии. – М.: Мысль, 1979. – С.146-147.
- ⁸⁷ Гагарин Ю.В. Старообрядцы. – С.80.
- ⁸⁸ Там само. – С.77-78.
- ⁸⁹ Там само. – С.81.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.76. – Арк.116.
- ⁹¹ Гордиенко Н.С. Современное русское православие. – С.153.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь: Таврия, 1989. – С.91.
- ⁹⁵ Там само. – С.91-92.
- ⁹⁶ Колодний А.М.. Простосовницькі тенденції сучасного православ'я у сфері релігійного культу // Питання атеїзму. – Вип.1. – К., 1965. – С.46.
- ⁹⁷ Сафронов Ю.Н. Общественное мнение и религиозные традиции. – С.51.
- ⁹⁸ Михаил, архиепископ (Мудьюгин). Назв. праця. – С.17.
- ⁹⁹ Куроедов В.А. Религия и церковь в советском государстве. – М.: Политиздат, 1981. – С.129.
- ¹⁰⁰ Культура. Религия. Атеизм / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. А.Н.Колодний;. – К.: Наук. думка, 1991. – С.72.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Кураев А. Попытка быть оптимистом // Кураев А. О нашем поражении. – СПб: Светлояр, 1999. – С.355.